

ו. הכחשה מחודשת של הזמן

בין כל הבעיות המטפיזיות שריתקו את דמיונו של בורחס, יש אחת שבולטת מעל כולן, ושנוכחותה מורגשת בצורה כמעט כפייתית בסיפוריו ומסותיו: בעיית הזמן. כבר ראינו שחלק מסיפוריו של בורחס נוגעים בשאלת הזמן. כך למשל "מוות שני" ו"טלון, אוקבאר, אורביס טרטיוס", שבהם בורחס עוסק בשאלת האפשרות של שינוי העבר מן ההווה. ב"בחינת יצירתו של הרברט קוויין", בורחס מדבר על אותו רומן "נסוג ומסתעף", שבו העלילה זורמת מן העתיד אל העבר. הפרדוקסים של זנון, שלהם מקדיש בורחס מקום נכבד ביצירתו, עוסקים אף הם בבעיית הזמן.

אבל מעבר לכל הפרטים הללו, בעיית הזמן גם מופיעה בכמה מסיפוריו של בורחס בנושא שבמרכז העלילה. נתבונן, למשל, בסיפור "הנס הנסתר", המתרחש בפראג של 1939, לאחר פלישת הנאצים. גיבור הסיפור הוא יארומיר חלאדיק, סופר, שרשימת ספריו הבלתי-גמורים מזכירה, כמובן, את אלה של בורחס עצמו. אחד הספרים, למשל, נקרא "הגנה על מושג הנצח", בעוד שאחד מספריו הקודמים של בורחס נקרא "תולדות הנצח".

חלאדיק נעצר יום אחד על ידי הנאצים, ונידון למוות בשל דמו היהודי ובשל כתיבתו החתרנית. הוא יוצא להורג תוך עשרה ימים. במשך כל אותם ימים, מהרהר חלאדיק עמוקות בכלאו על משמעות יצירתו הספרותית. "כמו כל הסופרים—כותב בורחס—חלאדיק העריך את גדולתם של האחרים על פי מה שכבר פרסמו, אבל ביקש שאחרים ישפטו אותו על פי מה שהוא דמיון או תכנון לעשות." וחלאדיק מאוד לא אהב את מה שכתב בחייו, אך לעומת זאת מאוד החשיב את הספרים שעתידי היה לסיים. ביניהם היה מחזה בשם "היריבים", אשר מתוכו כבר הספיק לכתוב את המערכה הראשונה וחלקים מתוך השלישית. המחזה כתוב חרוזים שחלאדיק זכר בעל פה, ושאותם שינן לעצמו ללא הרף במשך ימי מעצרו. אל מול מותו הקרב חש חלאדיק צער עמוק על ששתי מערכות מתוך המחזה לא ייכתבו לעולם. בחושך פנה אל אלוהים וביקש:

אם קיים אני בדרך כלשהי, אם אינני עוד אחת מחזרותיך או משגיעותיך, הרי שאני קיים כמחבר המחזה "היריבים." כדי שאוכל לסיים את המחזה, וכך אולי להצדיק את קיומי ואת קיומך, זקוק אני לשנה נוספת. הענק לי את הזמן הזה, אתה, שהמאות והזמן כולו הם רכושך.

היה זה הלילה האחרון לפני ההוצאה להורג, וחלאדיק חלם שהוא נכנס לספריה ענקית, וחיפש בה את האלוהים. פרט מעניין של הסיפור הוא, דרך אגב, שהספרן שמקבל את פניו של חלאדיק בחלום הוא ספרן עיוור. הסיפור עצמו פורסם בשנות הארבעים, בהן הקריירה של בורחס כספרן וגם ההתדרדרות במצב ראייתו רק התחילו. על כל פנים, חלאדיק מצא בספריה את האלוהים אשר חיפש, כאשר פתח במקרה אטלס ישן והצביע על מפת הודו. אז הוא שמע בת-קול משמיים שאמר לו: "הזמן הדרוש למלאכתך הוענק לך", ובאותו רגע הוער חלאדיק משינתו על ידי הסוהרים.

חלאדיק עומד עכשיו מול כיתת היורים. טיפה עבה של גשם נוגעת ברכתו והוא שומע את פקודת הפתיחה באש. ואז, באותו רגע ממש, היקום עמד מלכת. למרות שהכל קפא על מקומו מסביב לו,

חלאדיק יכל עוד להמשיך לחשוב, ועל כן הוא לא הבין מיד את פשר המתרחש. אלוהים חולל עבורו נס נסתר. הכדורים הגרמנים יהרגו אותו אמנם בשעה שנקבעה, אבל בראשו תחלוף שנה תמימה ובמשך השנה הזאת הוא יוכל לסיים את כתיבת יצירתו. כמובן שאת כל זה הוא נאלץ לעשות בזכרונו, אך כאמור, את המחזה בחרוזים הוא זכר במלואו בעל פה, ואת היתר הוא יכל להשלים גם בזכרונו. את הסיפור בורחס מסיים בשורות הבאות:

הוא לא עבד למען הדורות הבאים ואפילו לא למען האלוהים, שעל טעמיו הספרותיים ידע מעט. ... את המערכה השלישית כתב פעמיים. פה ושם מחק סמלים ברורים מדי: הפעמונים המצלצלים בשנית, המוזיקה. ... דילג, קיצר, הרחיב: במקרה אחד, הוא העדיף לבסוף את הגרסה המקורית. ... הוא סיים את המחזה: לא נדרש לא כבר אלא להוסיף שם תואר אחרון. הוא מצא אותו: טיפת הגשם החליקה בלחיו. צרחה בלתי מרוסנת עלתה בגרונו, הוא הניע את פניו, המטח המרובע הפיל אותו ארצה. יארומיר חלאדיק מת בעשרים ותשעה במרץ, בשעה תשע ושתי דקות בבוקר.

הסיפור היפה הזה משלב, כרגיל, רבים מן הנושאים האהובים על בורחס: חלום ומציאות, האדם הפוגש את גורלו, הקשר בין הסופר לקוראיו, ועוד. אבל נדמה לי שדרך מעירת עיניים במיוחד להבין אותו היא לראות בו מטפורה אפיסטמולוגית העוסקת בשאלת הזמן. במטפורה הזאת, בורחס מצביע, למשל, על סוגיית הקשר שבין הזמן כחוייה אישית, המתרחשת בנפרד ובמנותק אצל כל אדם ואדם, לבין הזמן הקוסמי, הזורם לו בהתמדה ובאופן אחיד עבור היקום כולו. הסיפור של בורחס מחדד את השאלה הבאה: נניח שהזמן אכן זורם בקצב אחר אצל כל אדם מאיתנו. אם ממילא לא ניתן לשתף את הסובבים אותנו בחווייה הזאת, כשם שהמחזה שחלאדיק כתב בשנה הנוספת שחלפה בזמנו הפרטי לא נודע לאיש זולתו, איזו משמעות יש לכך מבחינת הבנתנו מה הוא הזמן? מה משמעות החווייה הקולקטיבית של תחושת חלוף הזמן שביסוד המושג הזה? כדי להעמיד את המטפורה האפיסטמולוגית הזאת בקונטקסט האינטלקטואלי המתאים שלה, היינו צריכים אולי להביא כאן רשימה מפורטת ומלומדת של הוגים שעסקו בשאלה הזאת, או בדומות לה, ושבואדי בורחס חשב עליהם בעת כתיבתו. אבל במסגרת המצומצמת שעומדת לרשותנו כאן, נחסוך את הטרחה הזאת מן הקוראי, ונעבור לדוגמה נוספת של סיפור מאת בורחס, העוסק גם הוא בנושא הזמן. כוונתי לסיפור "בן האלמוות".

בסיפור על "בן האלמוות", בורחס לא עוסק בשאלת הזמן באופן כה ישיר, כפי שהוא עשה בסיפור "הנס הנסתר", אלא דרך נושא אחר שקרוב אליו מאוד. ביצירתו של בורחס, כפי שכבר ציינתי, מתקיים קשר הדוק בין נושאים רבים שבהם הוא מטפל, ונושא הזמן, לשם דוגמה, קשור לשאלת הנצח, המוות והאל-מוות, גורל האדם, ועוד. ובכן, כל אלה באים לידי ביטוי בסיפור על "בן האל-מוות", שעליו אדבר עכשיו.

מיותר אולי לציין שהסיפור נפתח בדיווח על כתב יד שהתגלה ב מאה השמונה עשרה, ואשר העלילה מתבססת עליו, כביכול. כמו כן, לא נופתע אם אומר שהוא מסתיים בנספח שנכתב כמה שנים מאוחר יותר, גם זאת על פי דיווחו של בורחס. המבנה הזה נועד גם כאן כדי לנטוע בלב הקוראים

את אותו ספק, המוכר כבר בשלב הזה, לגבי אמיתותם של האירועים המסופרים. במרכז הסיפור עומדת עיר שכל תושביה בני-אלמוות, מאחר ששתו ממימיו של נהר "המטהר את בני-האדם ממוות." כאשר גיבור הסיפור מגיע לאותה עיר ורואה את תושביה, הוא מהרהר על משמעות המוות והזמן בחיינו. בואו נשמע מדבריו, שמתמצתים את הנקודה שבורחס רוצה לפתח כאן:

למודי נסיון פרי תרגול בן מאות בשנים — כך מדווחה גיבור הסיפור — תושבי הרפובליקה של בני האלמוות פיתחו עד כדי שלמות את כללי הסובלנות וכמעט גם את כללי הזלזול. הם ידעו שבפרק זמן אינסופי כל הדברים קורים לכל האנשים. בשל מעלותיו בעבר ובעתיד, כל אדם זכאי לכל מעשה של חסד, אבל הוא גם זכאי לכל מעשי הבגידה, בשל מעשי הקלון שלו בעבר או בעתיד. כשם שבמשחקי האקראי המספרים הזוגיים והמספרים האי-זוגיים נוטים להתאזן, כך גם מתאזנים ומתקנות זו את זו החוכמה והאיוולת ... מנקודת ראות זו, כל מעשינו הם מעשי צדיקים, אבל הם גם חסרי משמעות. אין זכויות מוסריות או אינטלקטואליות...

תפישת העולם כמערכת של איזונים מדויקים השפיעה עמוקות על בני האלמוות. ראשית, היא הפכה אותם לחסינים מפני הרחמים ... המוות, או המחשבה עליו, הופכים את האנשים לפתטיים וליקרי מציאות. הם מעוררים רחמים בשל מהותם החולפת. כל פעולה שהם מבצעים יכולה להיות האחרונה. אין פנים שלא עומדות להיעלם כפניו של חלום. בין בני התמותה, כל דבר נושא את הערך של מה שלא ניתן לשחזר ושל האקראי. בין בני האלמוות, לעומת זאת, כל פעולה וכל מחשבה הם הד של פעולות או מחשבות אחרות שקדמו להן בעבר, או שהן מבשרות אחרות שיחזרו על עצמן בעתיד עד סחרור ... אין דברים חד-פעמיים, אין דבר יקר כי הוא בן-חלוף. הפיוטי, החמור, הטקסי, כל אלה אינם קיימים אצל בני האלמוות.

בורחס קושר, אם כן, בדרך יפה ומקורית (אם כי לא בהכרח חדשנית), את שאלת הזמן לשאלות של מוסר, ובמשתמע, גם לשאלות של אסתטיקה. שייכותם של בני האל-מוות לנצח מעמידה בפניהם בעיות רבות שבני התמותה לא מתחבטים בהן. ובעיית הנצח, כפי שעוד נראה בהמשך, היא עבור בורחס הפן השני של בעיית הזמן.

אבל מעבר לסיפורים כדוגמת השניים שהזכרתי עד כה, המקום הקלאסי שבו בורחס דן בסוגיית הזמן הוא במסתו הידועה "הכחשה מחודשת של הזמן". האוקסימורון הנפלא הזה, שבו התואר "מחודשת" סותר את עצם ההנחה כאילו ניתן להכחיש את קיומו של הזמן, יש בו יותר מרמז לגישתו האמביוולנטית והאירונית של בורחס כלפי הנושא כולו.

המסורת האידאליסטית, כפי שכבר ציינתי, הטילה ספק על תוקפם של מושגי השכל הישר, שבאמצעותם אנו תופשים ומפרשים את המציאות. אבל כפי שבורחס ציין במקומות רבים, ובמיוחד במסה הזאת, כל האידאליסטים נעצרו, בשלב זה או אחר בפיתוח שיטתם, כאשר הגיעו למושג הזמן. התפישה היסודית שעומדת בבסיס המסורות האידאליסטיות גורסת שלעצמים אין קיום מחוץ לנפש או לשכל התופשים אותם. להבין את הרעיון הזה, אומר לנו בורחס, זה פשוט,

אבל פשוט הרבה פחות הוא לפתח באופן עקבי מערכת מחשבתית שתפעל אך ורק בתוך הגבולות שהרעיון הזה קובע. כבר ראינו דוגמאות של סיפורים שדרכם ניסה בורחס לבדוק את הגבולות של רעיונות פילוסופיים מסויימים. כך הוא עשה גם במסה הזאת בנוגע לאידאליסטים ושאלת הזמן.

הבישוף ג'ורג' ברקליי, למשל, שכבר הזכרתי בפרקים קודמים, טען שהעצמים קיימים רק בנפש שחשה אותם. ובכל זאת, לדעתו העצמים אינם פשוט נעלמים כאשר איש לא חש בהם. לא: זהו בדיוק התפקיד של קי וס האלוהים במערכתו הפילוסופית. האלוהים, שהוא נפש נצחית, חש בעצמים כשאיש לא חש בהם, וכך נשמר רצף קיום העצמים לאורך הזמן. דיוויד יום הרחיק לכת במשנתו הספקנית וטען שאפילו ה"אני" שחש את העצמים אינו קיים, והוא איננו אלא "צרוּר של תחושות." ועל אף עמדתו הקיצונית בעניין הזה, גם הוא לא ראה בעייה להניח את קיומו של הזמן כרצף של רגעים בלתי-נחלקים.

בורחס כתב במסתו שגם ברקליי וגם יום לא היו עקביים בניתוחם האידאליסטי. אם שוללים את עולם האובייקטים החיצוניים, כתב בורחס, ואת עולם הסובייקטים החשים, הרי שאין זכות לוגית, שלא לש לול גם את רצף הזמן. וכדי להמחיש את דרך המחשבה, שעל פי דעתו כל משנה אידאליסטית עקבית היתה צריכה לפתח, הוא נעזר במשל סיני קצר, שקשור לכל אותם מוטיבים בורחסיאנים שכבר פגשנו בפרקים קודמים:

לפני כעשרים וארבע מאות שנים — כותב בורחס במשלו — חלם צ'ואנג צו שהוא פרפר, וברגע שהתעורר לא ידע עוד האם הוא אדם שחלם שהוא פרפר או פרפר שחולם עתה שהוא אדם.

בסיפור על החורבות המעגליות פגשנו כבר מצב דומה של טישטוש בין חלום ומציאות. אבל בורחס מנסה כאן לברר מה קורה בחלום: האם צ'ואנג צו ראה גינה ונדמה היה לו שהוא מתעופף מעליה? או שמא ראה משולש צהוב מתעופף באוויר, והוא ידע בוודאות שמדובר בעצמו? אחד ההסברים האפשריים, מהכיוון הראליסטי, יטען שפשוט יש אדם בשם צ'ואנג צו, ושהחלום שלו הוא ביטוי של פעילות כימית במוח. זהו הסבר אפשרי בהחלט, אבל כמובן שלא מעניין במיוחד, מבחינתו של בורחס, המחפש את הצד האסתטי של הרעיונות. אידאליסטים מהסוג של ברקליי יטענו אולי שגופו של צ'ואנג צו לא התקיים בזמן החלום, ושאפילו החדר השחור שבו הוא חלם לא התקיים אלא כתחושה בנפש האלוהית. יום היה בוודאי טוען שאפילו נפשו של צ'ואנג צו לא התקיימה באותו רגע. רק צבעי החלום התקיימו. אבל אפילו יום, עם כל הקיצוניות הסקפטית שלו, היה טוען שתחושת הצבעים התקיימה כאיבר אחד מתוך סדרה אינסופית של רגעים, כלומר, שהתחושות האלה מתקיימות בזמן.

זאת הנקודה שבה, לדעתו של בורחס, האידאליסטים נעצרים ללא הצדקה. כלומר: האידאליסטים יגידו שיש פרפר בחושים, ושתוספת של עוד פרפר אובייקטיבי, מעבר לזה שבחושים, היא כפילות שוא. אולי הם אפילו יגידו שהתוספת של "אני", שחש את התחושות הקשורות בפרפר, היא חסרת שחר. הם יגידו שיש "לחלום", ושיש "לחוש", אבל שאין חולם ואפילו שאין חלום. מה הבעייתיות, אם כן, של קבלת מושג הזמן במערכת שכזו? בואו נראה, כותב בורחס, מה קורה בהמשך למשל על צ'ואנג צו, שנים רבות לאחר שהחלום התקיים, בעת שהוא פורסם ונקרא כספר.

נדמיין לנו מה קורה — אם אחד מקוראיו הסינים הכמעט אינסופיים של צ' יואנג צו יחלום שהוא פרפר ולאחר מכן יחלום שהוא צ' יואנג צו. נדמיין לעצמנו שבדרך האקראי, שאיננה בלתי-אפשרית, החלום משחזר בכל פרטיו את חלומו של צ' יואנג צו. אם נניח את הזהות הזאת, מותר לנו לשאול: שני רגעים זהים בשני החלומות, האם אין הם אלא אותו רגע עצמו? האם לא מספיק רגע אחד החוזר על עצמו והורס ומבלבל את ההיסטוריה של היקום כולו, כדי לקבוע שבעצם לא קיימת היסטוריה כזו?

זהו טיעון מעניין שבורחס שואב מתורתו הפילוסופית של לייבניץ, השייכת למסורת שונה לחלוטין, ואפילו מנוגדת למסורת האידאליסטית. הנקודה היא ששני רגעים בזמן, שאינם נבדלים זה מזה בשום דבר, האחד בחלומו של צ' יואנג צו, והשני בחלומו של אחד מקוראיו, שנים רבות לאחר מכן, הם בעצם אותו דבר עצמו, ולכן איננו יכולים לטעון בכל דרך שהיא, שהזמן חלף מתקופתו של צ' יואנג צו ועד לתקופתו של הקורא. ואז, אם אנחנו שוברים את הרצף האחד, כביכול, של זרימת הזמן האינסופית, הרי שכל המושג הזה מתערער מיסודו. מסקנתו של בורחס היא, אם כן, שמי ששולל את קיומו של העצם, של החלל, ושל הזמן, לא יכול שלא לשלול גם את קיומו של הזמן.

הטיעון של בורחס הוא מסובך משהו, וחייבים לקרוא אותו בקשב רב, כדי לרדת לסוף דעתו. אבל הנקודה המעניינת, לדעתי, היא שהמסה כולה, יותר מאשר היא משמשת תמיכה מוחלטת ל אימוץ עמדות אידאליסטיות, כפי שהטקסט כביכול גורס, היא מרמזת לאי-הסכמתו של בורחס עם עמדות מהסוג הזה. ואכן, באחד מהראיונות הרבים שנערכו עימו, בורחס הדגיש את העובדה שניתן להעלות על דעת ביטול של רעיון החלל, אך לעולם לא את ביטולו של הזמן. תארו לעצמכם, הוא אמר, שכל חושינו היו נעלמים, מלבד חוש השמיעה; שהעולם שאנו חשים היה הופך לעולם של צלילים בלבד. כל הסובב אותנו נעלם: הרים, שמיים, כוכבים. אין לנו חוש מגע ואין לנו חוש ריח. בעולם שכזה, אנשים יכולים לתקשר רק דרך מילים או דרך מוזיקה. זה עולם שיש בו רק תודעה ומוזיקה. בעולם כזה החלל אינו קיים, ובכל זאת אין כל דרך לדמיין אותו ללא קיום הזמן, שהרי התודעה ממשיכה ל עבור ללא הרף ממצב אחד לשני, וזוהי בדיוק משמעות הזמן: המעבר הבלתי פוסק, באמת היחיד או באמת הקוסמוס כולו, ממצב אחד למצב הבא אחריו, בין אם זה מצב אובייקטיבי וחייוני לנו ובים אם זה מצב סובייקטיבי שבחושים בלבד.

ובכל זאת, מושג הזמן תלוי ועומד כמושג ש את מהותו אנו מתקשים לתפוש. זו הסיבה לעיסוקו האובססיבי של בורחס בזמן, וגם בשאלת הנצח, שכן רעיון הנצח הומצא, לדעתו של בורחס, על מנת להסביר את מהות הזמן. ברור שבורחס, ככופר וכאגנוסטיציסט ביסודו, לא התייחס אל הנצח כנושא של אמונה, אבל הוא ראה בו, בפירוש, אחת ההמצאות היפות ביותר של האנוש ות אי-פעם. הוא ייחס את המצאתו לאפלטון, אשר הגדיר את הזמן כהשתקפות החולפת של הנצח. מה פירוש הדבר? פירוש הדבר שאיננו מסוגלים לחוש את כל מרכיבי הנצח כולו בו-זמנית, בעת ובעונה אחת, כפי שנפש אלוהית נצחית אמנם יכולה. משום כך, אנו חשים את רגעי הזמן האחד אחרי השני:

כך אנחנו מקבלים את ימים ואת הלילות — אמר פעם בורחס בראיון — ואת השעות והשנים. יש לנו זכרון, ותחושות בהווה, ויש לנו את העתיד, שאת צורתו איננו מכירים, אך

צופים אותו או חוששים מפניו . הכל, ממש הכל, נתון לנו בזה אחר זה , ומזל שכך . משום שאילו ניתן לנו הכל במכה אחת , בני אנוש לא יכלו לשאת את המחזה האיום הזה, את העול הבלתי נסבל של מהות היקום כולו הכוליות של היקום היא בלתי נישגת עבורנו . הכל נתון לנו, בסופו של דבר, אבל, לשמחתנו, רק בצורה מדורגת.

לנצח יש כמובן מימד פסיכולוגי או נפשי , משום שהוא עוזר לנו להתמודד , או לפחות להתמודד לכאורה, עם הארעיות של חיינו . בורחס הדגיש את ההקבלה שבין תפקיד הזכרון עבור היחיד , לבין תפקיד הנצח עבור האנושות כולה . אכן, הזכרון הוא משכנה של הזהות האישית , וללא הזכרון הזהות הזאת נעלמת . באופן דומה הנצח פועל כמעין ראי המשקף את כל מה שעבר על נפשות כל בני-האדם אי-פעם, ובתוך זה מה שעבר על חיי כל אחד מאיתנו . ללא נצח חיינו כאילו יעברו לשוא, ייעלמו ולא ישאירו זכר . המצאת הנצח קשורה , בין היתר, ברצון להתמודד עם ההרגשה המיאיאשת הזאת. ברור שמחשבה על העדר משמעות לחיינו מאוד לא נוחה ועל כן הומצא הנצח כדי להקל עליה. אבל בורחס גם מציין את הפן האסתטי של האמונה בנצח : לשלול את רעיון הנצח , כמוהו כ"להניח את הכחדתן של כל אותן שנים עמוסות בערים , בנהרות ובשמחות . " להניח שכל אלה פשוט נכחדים ונעלמים כלא היו , אומר לנו בורחס, הוא לא פחות בלתי-סביר מלהניח שהם שמורים ומטופחים אי-שם באתר המוזר הזה שאנו קוראים לו נצח.

התיאור שציטטתי לעיל, של הבו-זמני מול הסדרתי, בתפישתנו את העולם, הוא רעיון מרכזי ביותר לרבים מכתביו של בורחס. שנים רבות לפני שהעניק את הראיון הנ"ל, בורחס תיאר בצורה מרתקת ביותר את מה שכאן הזכיר רק ברמז : את המשמעות של תפישת היקום כולו , לא דבר אחרי דבר , כפי שאנחנו רגילים כחלק מתפישת הזמן המקובלת , אלא במכה אחת ובאופן סימולטני. התיאור הזה מופיע בסיפורו הידוע "האלף".

האלף היא נ קודה אחד שבה משתקפים כל מרכיבי היקום כולו בעת ובעונה אחת , אבל בלי להתערבב האחד בשני . כפי שהשם שלו מרמז , בורחס לקח את השראתו לרעיון מתוך הקבלה היהודית. בסיפורו, בורחס מוצא את האלף במרתף של בית רגיל למדי , שעמד בפני הריסה לצורך הרחבתו של איזה בית קפה שכונתי. הוא הוזמן למקום על ידי מכר שאותו הוא מתעב, ושהוא מנסה ככל יכולתו לחמוק מפניו . כל סיפור המסגרת שמוביל להתגלות האלף "ף בפני בורחס, עמוס פרטים ומצבים טריוויאליים ומאוסים במידה מסויימת, אולי כמו חיינו היומיומיים. אבל כשהוא פוגש את האלף"ף ההתגלות היא קשה מנשוא , כפי שבורחס אמר בציטוט שלעיל . לצורך התיאור של מה שראה בעת שהאלף "ף התגלה בפניו , בורחס פונה לאותה טכניקה שהזכרתי בפרקים קודמים , דהיינו, "הפירוט הבלתי-אחיד." וכך הוא מתאר את פגישתו הקשה מנשוא עם היקום הנצחי בכוליותו, באמצעות האלף :

קוטרן של האלף היה שניים- שלושה סנטימטרים, אבל החלל הקוסמי כולו היה שם, בגודל טבעי. כל דבר ... היה אינסוף דברים, כי אני ראיתי אותו מכל נקודות היקום . ראיתי את הים העמוס, ראיתי את השחר ואת השקיעה, ראיתי את המוני תושבי אמריקה, ראיתי כור-עכביש כסוף במרכזה של פירמידה , ראיתי מבוך שבור (זה היה לונדון), ראיתי עיניים

מידיות ללא סוף שבחנו את עצמן בי כבראי , ראיתי את כל ראי בטבל ואף לא אחד שיקף אותי, ראיתי בחצר אחורית שברחוב סולר את אותם האריחים שראיתי לפני שלושים שנה במרתף ברחוב פריי בנטוס , ראיתי אשכולות , שלג, טבק, פסי מתכת , קיטור, ראיתי מדבריות מחוברים על קו המשווה ואת כל אחד מגרגירי החול שבהם , ראיתי באיוורנס אישה שלא אוכל לשכוח , ראיתי את שיע רה הכביר, גופה המתנשא, ראיתי סרטן בשדה , ראיתי מעגל אדמה יבשה על המ דרכה, במקום בו היה פעם עץ , ... ראיתי את המהדורה האנגלית הראשונה של פליניאוס , ... ראיתי בו-זמנית את כל האותיות בכל עמוד (כילד הייתי מתפלא מכך שהאותיות בספר סגור לא מתערבבות והולכות לאיבוד במשך הלילה), ראיתי את הלילה והיום הבו- זמני, ... ראיתי את חדרי הריק , ראיתי בחדר עבודה באלקמאאר מפת כדור הארץ ניצבת בין שתי מראות שהכפילו אותה עד אינסוף, ראיתי סוסים עם רעמה מסתלסלת , על חוף הים הכספי עם שחר , ראיתי את המבנה העדין של עצמות היד , ראיתי ניצולים בקרב אחד , שולחים גלויות הביתה , ... ראיתי צלליות אלכסוניות של שרפים ברצפת החממה, ראיתי נמרים, בוכנות, ביזונים, גלים בים וצבאות, ראיתי את כל הנמלים שיש על כדור הארץ , ... ראיתי את דמי הכהה זורם בכלים , ראיתי את גלגלי האהבה ... ראיתי את האלף, מכל נקודה אפשרית, ראיתי את כדור הארץ בתוך האלף, ושוב האלף על כדור הארץ וכדור הארץ באלף , ראיתי את פניי ואיבריי הפנימיים , ראיתי את פניך, הרגשתי סחרור ובכיתי, משום שעניי ראו את הדבר הסודי והדמיוני שאת שמו נושאים בני אנוש לשוא, אבל שאיש לא ראה מאז ומתמיד : היקום הבלתי-נתפש.

ומשום שאת החזיון הזה איננו יכולים לשאת , כפי שבורחס מסביר, עומד לשרותנו הזמן, המאפשר לנו לחוות אמנם את היקום , אך לא בעת ובעונה אחת על כל מרכיביו , כמו באלף, אלא דבר אחד אחרי השני. והרעיון היפה הזה של בורחס , אקדים ואומר, מרמז על נושא אחר מרכזי ביצירתו, שעליו נדבר בפירוט ב פרק ח': השפה. " מה שראו עיניי באותו רגע — מספר לנו בורחס לאחר פגישתו עם האלף — היה סימולטני. בתיאורי הוא מופיע בצורה סידרתית , משום שזה טבעה של השפה. ובכל זאת אנסה להביא אותו בפניכם."

נושא הזמן, אם כן, העסיק את בורחס כל חייו , והדבר מתבטא ברבים מסיפוריו . שאלות של זמן ונצח, מוות ואלמוות , ידע ומוסר , יכולותיה ומגבלותיה של השפה , כל אלה משתקפים באותם סיפורים. וישנם גם היבטים נוספים שטרם הספקנו לדון בהם בפירוט , אבל שמשתקפים מבעד השאלות שבהן כבר עסקנו : סדר, כאוס, ואינסוף. על כך נדבר בפרק הבא.